

Východní otázka v 18. století

Co předcházelo

Velká osmanská expanze, jež začala v poslední třetině 14. století, trvala s krátkými přestávkami téměř tři sta let. Měla několik cílů a směrů: Balkánský poloostrov a Podunají, východní Mediterán, Blízký východ, severní Afriku a konečně i západní Středomoří. Balkán byl pokořen postupně, počínaje 60. léty 14. století do konce století patnáctého. Počátkem 16. století sultán Selim I. (1470–1520, vládl od roku 1512) porazil Peršany a ovládl velké území v přední Asii a v severní Africe (s výjimkou Maroka), což, po dobytí Egypta v roce 1517, přineslo tureckým vladařům i titul chalífy, duchovního i světského vládce islámského světa. Vzápětí po ovládnutí těchto oblastí přenesl Selimův nástupce Sulejman I. Nádherný (1494?–1566, vládl od roku 1520) směr osmanské expanze do Podunají a také do Středomoří. V roce 1521 dobyl „bránu do Evropy“ Bělehrad, v roce 1522 ostrov Rhodos, odkud byli vypuzeni rytíři řádu sv. Jana Jeruzalémského (Johanité) a museli přenést své sídlo na Maltu, v roce 1526 se odehrála i pro české země osudná bitva u Moháče, jež přinesla zánik samostatného uherského království, a v roce 1529 stanulo turecké vojsko poprvé před Vídní. V následujících desetiletích ovládla osmanská říše Budín (1541), Teměšvár (1552) a vazalský vztah vnutila i vladařům Valašska, Moldavska a Sedmihradska. Souběžně s expanzí na sever probíhala i tažení Středozemím. Z Tunisu a Alžíru ohrožovala říše nejen plavbu po Středomoří, ale i pobřeží středomořských států a jejich ostrovní državy. Neúspěch v pokusech o dobytí Malty (1565) ovšem ukázal, že se snu o ovládnutí západního Středomoří budou osmanští sultáni muset vzdát. Ve východním Středomoří se ale stali absolutními vládci, zejména poté, co do jejich rukou padl také Kypr.

Vzápětí po těchto úspěších Sulejmana I. ovšem osmanská říše utrpěla první velkou porážku, a totiž v námořní bitvě u Lepanta (1571), jež, jakkoli to v té době pochopitelně nebylo zřejmé, v podstatě znamenala konec velké turecké expanze. Po Lepantu a neúspěšné dlouhé válce (1593–1606) s habsburskou monarchií byla mezi osmanskou říší a evropskými státy nastolena jakási rovnováha, již se nepodařilo na křesťanskou stranu převážit ani po vstupu jiných evropských zemí do fronty protitureckého boje. Vedle habsburské říše, na níž spočívala hlavní tíha bojů na souši, a Benátské republiky, jež na svých bedrech nesla tíhu námořních bojů, se postupně do bojů zapojovalo také

Španělsko, Polsko a od konce 17. století Rusko. Jakkoli tedy války vedené v 17. století rovnováhu sil nijak zásadně nezměnily, začala se i přes to situace postupně vyvíjet v turecký neprospěch. Evropské země totiž vojensky sílily a stávaly se stále schopnějšími čelit turecké expanzi, naopak ve velké a stále těžkopádnější říši půlměsíce se počaly objevovat výrazné problémy, které ji oslabovaly zevnitř.

Poslední velký pokuse osmanské říše obrátit situaci ve svůj prospěch a pokračovat ve výboji do střední Evropy učinili Turci v roce 1683 při známém tažení ohromného vojska pod vedením velkého vezíra Kara Mustafy paše (1634?–1683) na Vídeň, jež pro Turecko skončilo naprostou katastrofou. Jeho porážka u Vídně, na níž měl největší zásluhu polský král Jan III. Sobieski (1629–1696), měla pro další vývoj situace dalekosáhlé důsledky. Svatá liga, vytvořená jako důsledek křesťanského vítězství roku 1684 pod záštitou papeže Inocence XI., v níž své síly spojily Svatá říše římská, Benátská republika a Polské království, k nimž se později, v roce 1686, připojilo i Rusko, dosáhla řady vítězství nad Turky a přinesla definitivní změnu poměrů. Od té doby se kyvadlo dějin již nastalo vychýlilo ve prospěch křesťanských států.

Velká vídeňská válka a Karloviský mír

Válčení Svaté ligy proti osmanské říši bylo velmi úspěšné. V roce 1686 dobyla habsburská vojska Budín a Turci byli definitivně vytlačeni z větší části Uher. V roce 1688 do rukou rakouských vojsk padl i Bělehrad. Postup habsburské armády pod vedením slavného „turkobijce“ Ludvíka Bádenského (1655–1707) a generála Enea Silvia Piccolominiho (1640?–1689) pokračoval přes Srbsko až do Makedonie a padlo mu za obětí Skopje, čtvrté největší město říše na Balkánu, které při dobývání vyhořelo do základů. Během habsburských operací v Uhrách a v balkánském vnitrozemí dobyla v roce 1685 vojska Benátské republiky Moreu (Peloponés) a vedla střídavě úspěšné boje v Dalmácii a v Boce Kotorské, při níž využívala jako spojenecké oddíly také bojovného slovanského obyvatelstva Dalmatského Záhoří a Černé Hory. Polské vojsko pak vstoupilo do Moldávie. Velkým historickým mezníkem válčení Svaté ligy se stalo zapojení Ruska na její straně. Bylo to vůbec poprvé, co Rusko vešlo do spojení s nějakou evropskou aliancí, a bylo to také poprvé, co se Rusko zúčastnilo boje proti osmanské říši. Tímto krokem vlastně započala nepřetržitá řada rusko-tureckých válek, která skončila až bolševickou revolucí v roce 1917. Výsledek ruské vojenské ofenzívy na Krymu v letech 1687 a 1689 sice nebyl příliš úspěšný, nicméně pomohl spojencům ze Svaté ligy alespoň tím, že část tureckých a tatarských vojsk byla blokována na tomto novém bojišti. Úspěchy se mohlo vykázat teprve tažení nového ruského panovníka Petra I. (1672–1725, samostatně vládl od roku 1689) v roce 1696, kdy ruská říše získala významnou tureckou černomořskou pevnost Azov (v roce 1711 ji ovšem opět ztratila a definitivně ji ovládla teprve v roce 1774 za carevny Kateřiny II.).

Postup spojenců na Balkáně doprovázelo povstání Srbů, kteří se při tažení do hloubi osmanské říše připojovali k vojsku habsburské monarchie. V této době se mezi Srby také objevuje první ideolog obnovy srbského středověkého státu, hrabě Jiří Branković (1645–1711), který se představoval jako potomek poslední srbské středověké panovnické dynastie Brankovićů.

Na pokraji úplné vojenské porážky a ztráty velké části balkánského území ovšem osmanská říše přece jenom dokázala mobilizovat poslední zbytek sil a zastavit nápor habsburského vojska, které bylo oslabeno odchodem části svých jednotek do západní Evropy, kde francouzský král Ludvík XIV. využil skutečnosti, že velká část habsburského vojska byla angažována na tureckém bojišti, a v září 1688 vyprovokoval válku, která vešla do historie jako devítiletá válka o falcké dědictví. Císařská vojska, oslabená také morem, na nějž ve Skopje zemřel i generál Piccolomini, byla vytlačena armádou vedenou velkým vezírem Fazilem Mustafou Ćuprilićem (Köprülü) (1637–1691) zpět za Dunaj. Tento turecký úspěch se také stal začátkem velkých etnických změn v centrální části Balkánského poloostrova, známých jako Velké stěhování Srbů. Tehdy totiž více než 30 000 srbských rodin z oblasti dnešního Kosova a Metochie, severní Makedonie a jižního Srbska, jejichž příslušníci se na popud patriarchy srbské pravoslavné církve Arsenie III. Čarnojeviće (1633–1706, patriarcha v letech 1674–1691, poté do smrti metropolita szentendrejský) v průběhu rakouského tažení postavili na stranu habsburského vojska, opustili ve strachu před tureckou pomstou své domovy a přesídlili na sever od Dunaje, do oblasti jižních Uher, čerstvě zbavených turecké vlády. Jakkoli se velký vezír Mustafa Ćuprilić (albánského původu) pokoušel zamezit vylidnění země a zastavit stěhování vyhlášením rozsáhlé amnestie pro vzbouřené Srby, nepodařilo se to. Na vylidněná území se pak začalo stěhovat albánské obyvatelstvo z okolních hor, jež nedlouho před tím přijalo islám. Tato albánská kolonizace postupně osídlila území od severní Makedonie až po město Niš a změnila zásadním způsobem etnické poměry v této části Balkánského obyvatelstva, což se později, během závěrečné fáze Východní otázky i v průběhu dvacátého století projevilo dramatickými mezietnickými spory.

Pokus Turků přenést válku zpět na sever od Sávy a Dunaje a obsadit ztracená území nicméně skončil neúspěšně. V bitvě u Dunaje poblíž sremské obce Slankamen padl sám velký vezír Mustafa Ćuprilić, jeho smrt způsobila paniku v tureckém vojsku a ozdobil vévodu Ludvíka Bádenského dalším velkým vítězstvím. Smrt poměrně osvíceného velkého vezíra zároveň znamenala konec jeho vojenských a finančních reforem v osmanské říši.

Jakkoli válka pokračovala, štěstěna se začala znovu obracet proti osmanským vojskům. V roce 1697 utrpěla turecká armáda novou porážku u báčské Senty, za níž tentokrát stál, poprvé jako velitel armády, jeden z nejslavnějších protitureckých vojevůdců, Evžen Savojský (1663–1736), jenž během tažení proslul i spanilou jízdou do Bosny, během níž se svou jízdou vypálil její centrum, Sarajevo. Válkou vyčerpané strany poté,

za prostřednictvím Anglie a Holandska, zahájily mírové rozhovory. Mír mezi členy Svaté ligy byl po dlouhých jednáních uzavřen 26. ledna 1699 ve Sremských Karlovcích na principu *uti possidetis*, tedy zachování aktuálního stavu věcí. Jižní Uhry a Sedmihradsko tak připadly habsburské monarchii, temešský Banát zůstal osmanské říši. Hranice mezi oběma impérii tedy vedla na severu po řece Maruši (Mureş) k jejímu ústí do Tisy, dále pak řekou Tisou po její ústí do Dunaje, odkud diagonálně přetínala Srem na východní, tureckou, a západní, habsburskou část, od ústí řeky Bosut po ústí řeky Uny tvořila hranici řeka Sáva, a dále řeka Una. Také Slavonie, Kordun, Lika a Krbava tedy připadly opět do habsburského státu. Benátčané získali Moreu, města Knin, Sinj, Vrgolac a Gabela s jejich zázemím a také pobřežní pás od Hercegu Nového do Risnu. Polsko získalo Podolí s městem Kamencem a část jižní pravobřežní Ukrajiny. Mír s Ruskem v Karlovcích uzavřen nebyl, pouze dvouleté příměří, které bylo stvrzeno až v roce 1700 separátním mírem v Cařihradě, na základě něhož si Rusko podrželo dobytý Azov.

Habsburská Vojenská hranice

Podél celé osmansko-habsburské hranice již od 16. století vznikala zvláštní sanitární kordon, tzv. Vojenská hranice, jenž byl v různé širokém pásu budován po Velké vídeňské válce i později, po zisku Banátu, také na nově získaných územích. Vzhledem k tomu, že tato území byla po válečných taženích jen řídko osídlena, musela být nově kolonizována a na Vojenské hranici tak vznikala specifický národnostní kadlub, jakási monarchie v malém, kde vedle sebe žili kolonisté ze všech částí říše. Tato etnická pestrost je v těchto oblastech dodnes patrná. Vojenská hranice byla jedinečnou institucí. Poskytovala rakouské říši ve svých obyvatelích, kteří byli svobodnými rolníky a zároveň vojáky, dobře vycvičené, sice nepřilíši disciplinované, ale k válce vždy připravené vojsko, které z mírových stavů činících 40–50 000 mužů mohlo během velice krátké doby narůst na více než 100 000 mužů. V mírových dobách kromě administrativních nákladů a udržování poddůstojníku nic nestálo, tvořilo obrannou sílu proti Turkům a během válek bylo zhusťta využíváno i na jiných frontách. Hranice měla zcela vojenské zřízení, v němž vrchní velení reprezentovalo správu zemskou a velení pluků pak správu distriktní.

Sociální a hospodářský úpadek říše

Osmanská říše tedy ztratila obrovské území. Po staletích úspěšné expanze poprvé zažila takovéto velké ztráty a to jí do základů otřásl. Velká vídeňská válka tedy na evropském jihovýchodu způsobila dramatické změny: jakkoli to tehdy ještě nebylo zřejmé, porušila rovnováhu sil na úkor Turecka. Od Karlovického míru byla osmanská říše, přes občasné pokusy situaci změnit, v trvalé defenzívě, která také prohloubila a urychlila proces dezorganizace jejího společenského a politického systému. Do krize především upadl její feudální sipáhijsko-timárský systém, na němž do té doby spočívala její vojen-

ská a politická síla. Islámská šlechta, sipáhijové (begové), která měla svá léna, timáry, sultánem pouze propůjčena a nebyla dědičná, aby si tak jejich držení stále znovu a znovu museli v boji zasloužit (z tohoto pravidla platily pouze nemnohé výjimky, jednou z nichž bylo dědičné držení timárů bosenskými begy). V důsledku úpadku centrální moci začaly být timáry vyjímány ze sultánské půdy a měněny na tzv. čifliky (velkostatky), které již byly v trvalém vlastnictví sipáhijů. Ti je ovšem často prodávali nebo pronajímali muslimským úředníkům, ale také janičárům (kteří se některých timárů zmocňovali i násilím), obchodníkům, ba i bohatým zemědělcům, kteří byli vypuzeni z území, jež říše ztratila. Těmto majitelům nebo nájemcům se pak říkalo aga.

Agové obvykle přestali uznávat právo na timáru usazených rolníků na půdu, jež jim byla zajištěna zvláštním dokladem (tzv. tapija) a nutili je půdu znovu si pronajímat. Agům se platila většinou třetina úrody, kromě toho museli rolníci nadále odvádět desetinu sipáhijovi a daň státu. Část čifliků provozovali agové ve vlastní režii, přičemž nutili rolníky k robotě. Doposud víceméně svobodní rolníci, kteří měli v osmanské říši mnohem lepší postavení než nevolníci na Rusi, v podunajských knížectvích a obvykle i než ve střední Evropě, tak počali být znevolňováni. Naopak begové a místní pašové se stávali stále nezávislejšími a přestávali být oporou pro sultána. Autorita ústřední moci tak v provinciích slábla, a tím se zvětšoval ekonomický, daňový a mnohdy i náboženský tlak na masu křesťanských poddaných říše. Začíná proto sílit sociální nespokojenost, projevující se i vzrůstajícím počtem zběhlých rolníků, organizovaných do zbojnických (hajduckých, v řeckém prostředí kleftských) družin. Sociální vření, které dostává také náboženský charakter, neboť sociálně zbídačovanými jsou z největší části (ale pochopitelně ne pouze) křesťané, a jejich vykořisťovateli muslimové, pak začíná postupně, od posledních desetiletí 18. století, přerůstat v národní hnutí, neboť vykořisťovaná křesťanská rája se v islámském teokratickém státě, v němž do té doby hrála roli pouze příslušnost k tomu kterému náboženskému milletu, a nikoli etnicita, postupně začíná národnostně identifikovat. Tohoto silícího vnitrostátního sociálně-etnického pnutí, které říši vnitřně nesmírně oslabovalo, začaly využívat i vnější síly, křesťanské velmoci, které podle svých aktuálních politických potřeb hnutí křesťanského obyvatelstva osmanské říše podporovaly. Uvědomující se křesťanská rája pak opět, ve svém odporu vůči systému, hledala oporu ve vnějších silách, neboť ona sama v sobě během 18. století kvůli obecné zaostalosti osmanské říše a jejích balkánských držav ještě nenachází dostatek sil, organizačních schopností a sebedůvěry k samostatnému odporu.

Centrální turecká moc tak postupně ztrácí přímou kontrolu nad vzdálenějšími částmi své říše. Některé její oblasti se prakticky osamostatnily – např. Černá Hora, která ani v dobách největší slávy osmanské říše nebyla nikdy definitivně podmaněna – jiné získávají jistou míru samostatnosti – zde je nutno zdůraznit zejména podunajská knížectví Moldávie a Valašska, která se těšila autonomii, určitou míru nezávislosti, přinejmenším

v oblasti obchodu, měly i některé řecké oblasti, zejména pobřežní části, jiná uzemí se postupně stávají centry odporu – např. z větší části Srby osídlený smederevský (bělehradský) pašalik, jehož hnutí mělo oporu v národně i duchovně pokročilém srbském prostředí v habsburské monarchii.

Autorita sultána – v očích křesťanských poddaných císaře, cara – upadala hlavně ze dvou faktorů. Byla to zejména skutečnost, že ústřední moc, k níž se křesťanská rája s nadějami obracela před svévolí, korupcí, násilnostmi ba loupežemi provinčních pašů, nebyla schopna pacifikovat jejich násilné a často separatistické tendence, podporované mnohde i bandami zběhlých janičárů, kdysi elitního vojska impéria. Dalším faktorem byly téměř permanentní války s vnějším nepřítelem, jež říše, a tedy sultán, vedla navzdory upadající síle své vojenské moci. Rozpad timárského systému oslaboval odhodlání sipáhijů, elitní osmanské jízdy, k boji, z něhož již neměli žádného prospěchu. Janičárský sbor, kdysi úderná a neporazitelná síla osmanského vojska, jehož doplňování pomocí daně z krve (devširmu) křesťanského obyvatelstva definitivně přestalo v polovině 17. století, se postupně přetvářel v nedisciplinovanou a svéhlavou vojenskou (a vzhledem k jejich velké síle i politickou) kastu, která byla větším nebezpečím pro samotného sultána než pro nepřátele říše. Na sultánovy výzvy k boji reagovala v 18. století vždy méně než polovina příslušníků janičárského sboru, který tehdy čítal kolem 150 000 mužů, z řad sipáhijů pak ještě menší procento. Podle pozdějších odhadů užívalo v říši v 18. století svých privilegií kolem sta tisíc sipáhijů, z nichž ale do boje pravidelně táhlo nejvíce 25 000 mužů.²

Snaha osmanské říše o zvrácení vojenské situace

Je paradoxní, že i za těchto poměrů Turecko stále vedlo války, které navíc z větší části samo vyvolávalo. Nechtělo se totiž smířit s obrovskými územními ztrátami z Velké vídeňské války. Některé z těchto válek byly pro turecké zbraně sice úspěšné, nicméně s každou další akcí turecká moc neustále oslabovala. Tak již v roce 1710 pod vlivem švédského krále Karla XII. a krymských Tatarů se Vysoká Porta rozhodla napadnout Rusko a získat zpět azovskou pevnost, která otvírala silící ruské říši Petra Velikého cestu do Černého moře, jež bylo do té doby vlastně vnitrotureckým „jezerem“. Petr I. vydal při této příležitosti provolání k „ujarmenému křesťanskému lidu“ Balkánu, a vyzýval jej k povstání. Zareagovali pouze Černohorci, kteří však na svou akci krvavě doplatili. Od té doby se nicméně datuje černohorská afinita k Rusku, která později vedla prakticky až k finanční závislosti tohoto hrdinného státěčku na mocné pravoslavné říši na Východě. Petr I. byl na řece Prut sultánským vojskem v roce 1711 poražen a byl nucen přistoupit k míru, v jehož důsledku Rusko Azov ztratilo a jeho úsilí o přístup k Černému moři bylo na dalších padesát let zastaveno. Černá Hora jako odplatu za svou pomoc Rusku poprvé

2 Čedomir Popov, *Istočno pitanje i srpska revolucija 1804–1918*. Beograd 2008, s. 23.

a naposled zažila to, že celé její území včetně slavného kláštera v Cetinji – vznikajícím sídelním centru tohoto teokratického státěčku, jehož představení byli zároveň pravoslavnými metropolity, vладыky, a zároveň světskými panovníky – bylo křižující trestnou výpravou bosenského Numana paši Čupriliće vypáleno a vyloupeno. Černohorští vůdci, včetně metropolity Danila z rodu Petrovičů, prvního v řadě černohorských panovníků z tohoto rodu, uprchli před tureckou pomstou na území Benátské republiky.

Impérium, povzbuzené vítězstvím nad Ruskem, se pustilo v roce 1714 do boje proti Benátkám. Turecké úspěchy u Morey a na Krétě přiměly habsburskou monarchii, aby se do boje na straně Benátek zapojila i ona, a v roce 1716 tak došlo k další rakousko-turecké válce. Své geniální vojenské myšlení v něm opět projevil Evžen Savojský. V srpnu 1716 porazil téměř dvojnásobně silnou tureckou armádu pod pevností Petrovaradín, dobyl Temešvár, a nakonec, v srpnu 1717, získal i Bělehrad a táhl dále do tureckého (srbského) vnitrozemí. I přes tyto úspěchy ale nakonec rakouské velení souhlasilo s mírem, jenž byl podepsán v Požarevcu 21. července 1718. Rakousko díky němu získalo i zbytek jižních Uher – celý Temešský Banát a východní Srem, k tomu ještě na východě tzv. Malé Valašsko (Oltenii), na západě pak pás území podél Sávy na bosenské straně, Bělehrad a velkou část Srbska, sahající na jihu ke Kruševci. Benátky nicméně ztratily Krétu (Kandii) a Peloponés, udržely však své panství v Dalmácii a jižní Hercegovině (Imotski). Díky Požarevackému míru získávalo Rakousko rozhodující vliv na Východní otázku, zatímco Benátky svoji pozici nezadržitelně ztrácely.

Válka tedy přinesla Turecku další velké územní ztráty. Poprvé přišlo o území na jih od Dunaje, který byl pro sultána, podobně jako kdysi pro římské císaře, považován za nedotknutelnou a nepřáteli nepřekročitelnou hranici. Impérium se navíc dostalo do dlouhotrvajících bojů s Persií, které jej dále oslabovaly.

Bezprostředně po válce s Peršany, v roce 1735, zahájila říše válku s Ruskem carevny Anny Ivanovny (1693–1740, vládla 1730–1740), zapleteným v té době ještě do války o polské dědictví. Ruské vojsko se v této válce pokoušelo dobýt Krym. Jako učebnicový příklad vysoké vojenské strategie se dlouho poté uvádělo bleskové dobytí Perekopské šíje, jež se 21. května 1736 podařilo padesátitisícové ruské armádě vedené polním maršálem Burkhardem Christophem von Münnich (1683–1767). Jakkoli ruská vojska tehdy dobyla i Bachčisaraj centrum krymských Tatarů, musela se kvůli šířící se epidemii a vážnoucímu zásobování z Krymu stáhnout (v bojích tehdy padlo kolem 2 000 mužů, nicméně epidemie vyřadila ze stavu téměř polovinu Münnichova mužstva). Ruský cíl – ovládnutí strategicky důležitého poloostrova, však tímto tažením opět nabyl jasnějších obrysů. Dne 19. července 1736 se navíc jiné části ruské jižní armády podařilo opět dobýt Azov a v létě 1737 (2. července) Münnich po tří denním obležení získal také pevnost Očakov.

Povzbuzeno ruskými úspěchy se do boje proti sultánovi zapojilo také Rakousko. Karlu VI. (1685–1740) se v té chvíli zdálo, že nastala příhodná doba pro definitivní porážku

staletého nepřítel. Válka, již habsburský panovník vyhlásil říši půlměsíce po uzavření spojenecké smlouvy s Ruskem, měla za cíl rozšířit vliv habsburské monarchie přes celou Bosnu až do Albánie po ústí Drimu do Bojany u Skadaru, východním směrem pak sféra zájmů vídeňského dvora dosahovala přes Valašsko a Moldávii k řece Prut. Již počáteční kroky v realizaci tohoto ambiciózního plánu ale ukázaly, že šlo o podnik zcela iluzorní. V čele vojska totiž již nestál generalissimus Evžen Savojský, který v na vojáka pozhnaném věku 73 let zemřel nedlouho před vypuknutím války – 19. května 1736. Rakousko poté dlouho nemělo takového vojevůdce, což se jednoznačně ukázalo i v tomto válečném podniku. Rakušané sice opět válčili v Bosně a v Srbsku, na Kosovu a v Hercegovině došlo znovu k povstání křesťanského obyvatelstva, ale generalita trestuhodně podcenila sílu turecké armády, o níž se domnívala, že je po ruských vítězstvích demoralizovaná a vyčerpaná. Neschopné rakouské velení se dopustilo řady naprosto neslýchaných strategických chyb a po těžké porážce u Grocké (mezi Bělehradem a Smederevem) 22. července 1739 nakonec vydalo bez boje (a potřeby) i Bělehrad. Jakkoli ruský spojenec zasadil v té době východní turecké armádě těžkou ránu v podobě drtivého vítězství u Stavučan v blízkosti známé pevnosti Chotin v Bukovině, byl mír, uzavřený za francouzského prostřednictví v Bělehradě, pro Rusko velmi nepříznivý a pro Rakousko v podstatě potupný. Rakousko ztratilo všechny své državy jižně od Dunaje a Sávy a východně od řeky Uny, na východě pak také Malé Valašsko. Sáva a Dunaj se tak na dalších 150 let skutečně staly nepřekročitelnou hranicí mezi habsburskou monarchií a osmanskou říší. Rusku sice zůstal Azov, ale pod podmínkou, že zboří jeho opevnění, Chotin s celou Moldávií a Očakov musela carská říše opustit.

Během této z hlediska křesťanských mocností nešťastné války došlo znovu k masovým migracím obyvatelstva směrem do Podunají. Srbové pod vedením patriarchy Arsenije IV. Šakabenty (1698–1748) spolu s katolickými Albánci opět opouštěli Kosovo a Metochii, část uprchlíků pocházela také z oblasti Hercegoviny. Všichni se usadili v jižních Uhrách, případně ve Slavonii.

Po Bělehradském míru se mezi evropskými křesťanskými státy a osmanskou říší rozhostilo třicetileté příměří. Během něho ovšem, přes zjevný úspěch v poslední válce, pokračovala turecká stagnace. Po neúspěších habsburské monarchie a naopak úspěších Ruska byla na Balkáně posílena role východní pravoslavné říše. Dvojí zklamání z neúspěchu při podpoře habsburských vojsk a dvojí stěhování srbského obyvatelstva učinilo své a pravoslavné balkánské obyvatelstvo začalo po Bělehradském míru svůj další osud spojovat hlavně s Ruskem. To začalo na Balkáně, a nejen tam, působit i v kulturním ohledu. Rusko postupně vypracovávalo i svůj politický program vůči Turecku, spočívající ve snaze o patronát nad pravoslavným balkánským obyvatelstvem osmanské říše (a v případě možnosti i o konečnou porážku Turecka), který byl dokončen během vlády carevny Kateřiny II. (1729–1796, na trůnu od roku 1762).

Prvá fáze Východní otázky

Rusko-turecká válka 1768–1774 a mír v Küçük Kajnardži

K dalšímu vyhocení situace na jihovýchodě Evropy došlo koncem šedesátých let v souvislosti s politickou krizí v mocensky upadajícím Polsku, jehož král Stanislav August Poniatowski (1732–1798, vládl v letech 1764–1795), oblíbenec (a snad i milenec) ruské carevny Kateřiny II. vedl Polsko do stále větší závislosti na Rusku. Turecko sílí vliv Ruska v Polsku, které se v roce 1768 dostalo prakticky do ruského protektorátu, sledovalo se stále větším znepokojením. Proti králi a ruskému vlivu v témže roce povstala tzv. Barská (podle města Bar v Podolí) konfederace polské šlechty a došlo prakticky k občanské válce, přičemž do bojů na straně legitimního polského krále se zapojily i ruské sbory. Válka konfederátů nebyla od počátku úspěšná a proto se jejich představitelé, podporovaní francouzskou diplomacií, obrátili o pomoc k Vysoké Portě. Turecko se situace snažilo pochopitelně využít a rozhodlo se vystoupit na podporu konfederátů až poté, co mu byla ze strany povstalců přislíbena Volyně a Podolí! Po řadě pohraničních incidentů, v nichž hráli na ruské straně důležitou roli záporožští kozáci, vyhlásil turecký sultán Mustafa III. (1717–1774, vládl v letech 1757–1774) 25. září 1768 Rusku válku. Seriózní válečné operace, v nichž bylo Rusko diplomaticky (a také pomocí vojenských poradců v ruském loďstvu) podporováno Velkou Británií a Turecko Francií, ovšem začaly teprve následujícího roku. Válečné cíle si v této válce vytýčilo Rusko nemalé: zabezpečení svobodné plavby ruské flotily po Černém moři, vyvázání krymského tatarského chanátu z turecké závislosti (jako první krok k jeho definitivnímu ovládnutí), uznání ruských zájmů v Polsku ze strany osmanské říše a konečně také ruský protektorát nad pravoslavnými křesťany v Turecku.

Na počátku války Rusko opět vyzvalo křesťanské balkánské národy k povstání. Válka se pro Rusko od počátku vyvíjela poměrně příznivě. Ruská vojska obsadila podunajská knížectví, na podporu pozemních vojsk obeplula ruská baltická flotila s britskou pomocí Evropu a poprvé v historii veplula do Středozevního moře. Poté, co se přiblížila k řeckým břehům, vypuklo masové povstání na Peloponésu. Povstaleckým centrem se stal přístav Navarino (dnes Pylos), jehož zátoka zároveň poskytovala základnu ruské flotile. Pomoc ruského námořnictva povstalcům ovšem byla nutně jen velmi omezená, což mělo na další vývoj povstání osudný vliv. Povstalci tak byli záhy přemoženi tureckou přesilou a území, na němž povstání vypuklo, bylo vystaveno následným surovým represáliím. Na oplátku ovšem ruské loďstvo pod vedením knížete Alexeje Grigorjeviče Orlova (1737–1807) (s přispěním najatého britského kontradmirála Johna Elphinstona) u ostrova Chios v Češmenském průlivu zcela zničilo tureckou flotilu. Byla to první velká porážka tureckého loďstva od námořní bitvy u Lepanta (1571), a také první rusko-

-turecká námořní bitva. Také na souši byla ruská vojska úspěšná a v řadě bitev porazila tureckou armádu v Besarábii a v roce 1771 vstoupila na Krym.

Ruská vítězství ovšem znepokojila také Francii a Rakousko. Bylo totiž zřejmé, že mohla ohrozit rovnováhu sil v jihovýchodní Evropě. Rakouský kancléř Václav Antonín Kounic (1711–1794) se s těmito obavami ostatně otevřeně svěřil ruskému vyslanci při habsburském dvoře. Po sérii porážek proto požádala Porta Rakousko a Prusko o zprostředkování míru, čehož se tyto velmoci s radostí chopily. Kateřina Veliká přitom nemohla ignorovat znepokojení ostatních evropských velmocí, tím spíše, že v té době začala být ruská jižní armáda decimována morem, který se šířil na Krymu. Mírová jednání, vedená nejprve v moldavských Fokšanech (Focșani) a poté v Bukurešti se ale protahovala celý rok 1772 a část roku 1773. Turecko, podporováno francouzským vyslancem, při nich nikterak nesouhlasilo s uznáním nezávislosti Krymu, a tak se v roce 1773 válka opět rozhořela naplno. V mezidobí (1772) si ovšem Rusko s Rakouskem a Pruskem rozdělily část Polska (první dělení Polska), čímž byly otupeny hrany mezi těmito státy. Na turecké bojiště se tak z Polska mohly přesunout nové ruské posily (a také úspěšný velitel Alexandr Vasiljevič Suvorov [1729–1800]). V roce 1774 vpadla ruská vojska na turecké území v Bulharsku a oblehla tureckou armádu v pevnostním městě Šumenu (známém v dobové literatuře spíše podle tur. názvu Šumla). V Istanbulu zavládla panika a Porta tak pod vlivem této mimořádně nepříznivé vojenské situace musela přijmout ruské podmínky.

Závěrečná fáze mírových jednání se uskutečnila v Dobrudži, v městečku Küçük Kajnardži, a skončila uzavřením míru 21. července 1774. Byl to svými podmínkami v celém průběhu Východní otázky nejvýhodnější mír, jaký Rusko uzavřelo. Vyděloval z Turecka tatarské území na Krymu a uděloval mu samostatnost, přiznával Rusku právo chránit zájmy pravoslavných křesťanů v podunajských knížectvích Valašsku a Moldavsku a garantovat jejich autonomii, mír znamenal pro Rusko také územní zisky v podobě Kinburnského poloostrova při ústí řeky Dněpru do Černého moře a krymského města Kerč s pevností Jenikale na břehu Kerčského průlivu. Rusko navíc získalo možnost svobodné plavby po Černém moři a po Dunaji, možnost volného průjezdu Bosporem a Dardanely a obchodní výhody v celé osmanské říši, podobné těm, které na základě režimu kapitulací měla již od 16. století Francie. Rusko na základě tohoto obchodního dodatku získalo také možnost otevírat své konzuláty v důležitých centrech říše. Mír v Küçük Kajnardži tak položil základ další ruské politiky vůči osmanské říši, jež se tak přes protektorát nad tureckými křesťany snažila získat i protektorát nad celým Tureckem. Po tomto míru to vypadalo tak, že se Rusko skutečně stává hlavní silou, ovlivňující vývoj v Turecku. Mír v Küçük Kajnardži je také považován za počátek „akutní“ fáze Východní otázky.

„Řecký projekt“ a válka v letech 1787–1792

Pod vlivem výhodného ruského míru se začalo východní politice aktivně věnovat také Rakousko. V roce 1775 vtrhla rakouská vojska do Bukoviny, která formálně zůstávala v tureckém vlastnictví. Ruské velení tehdy navrhlo carevně nevměšovat se do této záležitosti. Rakouský vpád byl Portě vysvětlen jako „odměna“ za rakouské prostředkování v mírových jednáních. Vyčerpané Turecko tak muselo bez boje skousnout další územní ztrátu, již ovšem nepovažovalo za definitivní, nicméně již nikdy nemělo sílu tuto situaci zvrátit a Bukovina tak až do roku 1918 tvořila součást habsburské říše (po roce 1867 Předlitavska). Ruské a rakouské ambice se ovšem mírem v Küçük Kajnardži a připojením Bukoviny nevyčerpaly. Pro carevnu Kateřinu Velikou představovalo další cíl získání Krymu, jenž byl mírem vydělen ze svazku osmanské říše, což také při první vhodné příležitosti učinila. Ta se naskytla v roce 1783, a málem kvůli ní opět vypukla válka. Také Josef II. který v roce 1780, po smrti své matky Marie Terezie, osaměl na císařském trůnu, počal připravovat průnik na Balkán. Bylo jasné, že při tom budto bude muset s Ruskem spolupracovat, nebo s ním válčit. Zvítězila pochopitelně první alternativa a tak v roce 1781, tedy ve stejném roce, v němž vydal toleranční patent a zrušil nevolnictví, uzavřel s Ruskem formální spojeneckou smlouvu.

Rakousko-ruský spolek sice byl založen jako defenzivní a nezahrnoval články o útoku na Turecko a dělbě jeho území, nicméně obě strany takovéto plány připravovaly. Kateřina II. již následujícího roku navrhla Josefu II. plán na rozdělení osmanského impéria, který vešel do historie jako tzv. „řecký projekt“. Plán předpokládal, že by z území Besarábie, Moldavska a Valašska vznikl „nezávislý“ stát Dácie, spravovaný křesťanským panovníkem (na jeho místo plánovala carevna svého favorita Grigorije Alexandroviče Potěmkina), větší část Balkánského poloostrova včetně Istanbulu měl být včleněn do obnoveného Řeckého císařství, za jehož vládce byl předurčen carevnin vnuk Konstantin Pavlovič (1779–1831), jehož křestní jméno vybrala osobně carevna již myšlenkou na nového konstantinopolského císaře. Josef II. se s tímto projektem, který prakticky předpokládal, že území celého evropského Turecka by se ocitlo pod přímým ruským vlivem, pochopitelně nemohl ztotožnit. Nicméně vzhledem ke spojenecké smlouvě jej nemohl ani zcela odmítnout. Počal jej tedy spolu s kancléřem Václavem Antonínem Kounicem „rozpracovávat“ a měnit ve svůj prospěch. Podle doplňků měla Rakousku připadnout oblast Malého Valašska (Olténie), kterou již jednou, v letech 1718–1739 říše vlastnila, dále pás území na jih od Dunaje mezi Nikopolí a Bělehradem, aby tak část Dunaje, jejíž protější břeh činilo právě Malé Valašsko, z obou stran zůstala pod kontrolou monarchie, pod níž by měla patřit také podstatná část západního Balkánu od linie Bělehrad – ústí řeky Drim. Plán předpokládal i zapojení upadající Benátské republiky (před níž již v té době stálo pouze několik let samostatnosti) s tím, že by benátská území na Jadranu převzalo Rakousko (Istrie, Dalmácie, Boka Kotorská) výměnou za Moreu, Kandii, Kypr a Jónské ostrovy. Dácie a Řecké císařství by

pak musely Rakousku přislíbit obchodní výhody. Carevna rakouský plán přijala s určitými výhradami, nelíbilo se jí, že by se od plánovaného císařství měla oddělit Morea a Jónské ostrovy, nicméně nakonec na tuto eventualitu přistoupila. Ze všech ostatních relevantních velmocí s tímto ambiciózním plánem vyjádřilo souhlas pouze Prusko, které ale požadovalo odpovídající kompenzace v Polsku.

Hlavní protivníci plánu, Anglie a Francie, v té době ale byli vyčerpaní vzájemnou válkou v Americe, takže rusko-rakouští spojenci bez ohledu na jejich mínění začali na realizaci „porcování medvěda“ pracovat. Celá věc měla ale jeden podstatný háček: medvěd ještě ani zdaleka nebyl mrtvý.

Rusko začalo na Krymu pod vedením knížete Grigorije Potěmkina (1739–1791) intenzivně stavět vojenskou přístavu Cherson (název byl zvolen podle antického města Chersonésos) a Sevastopol, v nichž urychleně budovalo černomořskou flotilu. Cherson v roce 1787 navštívil i Josef II. a setkal se zde se stárnoucí ruskou carevnou. Vojenská aktivita na Krymu ale sultánovi pochopitelně nemohla zůstat utajena, a aby předešel případnému překvapení, vyhlásil nakonec, po sérii diplomatických incidentů, 24. srpna 1787 Rusku válku.

Válečná dějství zbytku roku ale nebyla příliš intenzivní. A protože Rusko bylo napadeno, splnilo Rakousko své spojenecké závazky a 9. února 1788 a vstoupilo i ono do války, která, jak se později ukázalo, byla historicky posledním rakousko-tureckým ozbrojeným konfliktem.

Turecko bleskovým vyhlášením války překazilo důkladné spojenecké přípravy, směřující k jeho definitivnímu zničení, a zastihlo spojence nedostatečně připravené. Na druhé straně i ono samo vstoupilo do války bez důkladné přípravy a tak byla válečná dějství od počátku vedena dosti liknavě. Rusové však přeci jenom postupně získali iniciativu. V roce 1788 zničili část turecké černomořské flotily a po delším obléhání znovu dobyli pevnost Očakov. Zpráva o tomto neúspěchu prý natolik otřásla jinak celkem mírumilovným sultánem Abdul Hamidem I. (1725–1789, vládl od roku 1774), že čtyři měsíce nato zemřel.

Rakousko vstoupilo do války ještě méně připravené než Rusko. Ve válce využilo opět, jako již mnohokrát před tím, srbských dobrovolníků, zběhlých na rakouské území jak z oblasti smederevského pašaliku, tak z Bosny a Hercegoviny, a vytvořilo z nich pomocné sbory (Freikorps, srb. Frajkor), jimž velel srbský hraničářský plukovník Mihailo Mihailjević. V roce 1788 tyto dobrovolnické jednotky operovaly na tureckém území v Srbsku prakticky samostatně, neboť bojové operace rakouské armády směřovaly především do Valašska. Rakouská armáda zde ale utrpěla sérii porážek, jejichž důsledkem byl pustošivý turecký vpád do Banátu. Před porážkou zachránily Rakousko pouze ruské úspěchy. V důsledku rakouských porážek byla rozdrčena i část osamocené působících frajkorů. Zkušenosti, které srbští dobrovolníci získali v těchto bojích, ovšem za šestnáct let uplatní při prvním velkém samostatném povstání.

Větších úspěchů dosáhla rakouská vojska teprve následujícího roku, kdy byl vedením armády pověřen jednašedesátiletý polní maršál Ernst Gideon Laudon. Bylo to poslední velké tažení jeho slavné vojenské kariéry (zemřel v roce 1790), již rozšířil vytlačení Turků z Banátu (část rakouské armády poté vítězně vstoupila i do Bukurešti) a definitivně ověřil dobytím Bělehradu 7. října 1789. Rakouské oddíly pak pronikly hluboko do srbského území. V témže roce ovšem propukla Velká francouzská revoluce, která do základů otřásla Evropou. Když v únoru 1790 zemřel císař Josef II., bylo jasné, že Rakousko nemůže i přes velký bělehradský úspěch ve válce pokračovat. Za prostřednictvím pruského krále Fridricha Viléma II. (1744–1797, vládl od roku 1786) pak Rakousko uzavřelo s Tureckem separátní příměří a konečně 4. srpna 1791 ve městě Svištov také mír na principu *status quo ante bellum* s tím, že rakouská strana vymohla amnestii pro všechny sultánovy poddané, kteří se zúčastnili bojů, tedy především pro srbské dobrovolníky.

Poté, co se Rakousko vyvázalo z války, ztratila i přes několik zajímavých vítězství především na moři smysl také ruská ofenzíva. Nový sultán a budoucí velký reformátor Selim III. (1761–1808, syn Mustafy III. a synovec Abdul Hamidův, vládl v letech 1789–1807) chtěl před uzavřením míru prestiž Turecka povzbudit alespoň jedním malým válečným vítězstvím, ale stav turecké armády nic takového neumožnil. A tak byla osmanská říše nucena 9. ledna 1792 v moldavských Jasech podepsat mír, jenž ale nebyl pro nového osmanského panovníka nijak tragický. Stvrdil ruské vlastnictví Krymu a nově také pevnosti Očakov, a posunul hranici mezi dvěma říšemi k řece Dněstr. Díky tomu byly nedaleko ústí Dněstru v roce 1794 položeny základy nového přístavního města a pevnosti Oděsy, která se během několika let stala jedním z nejvýstavnějších černomořských center s četnými obchodnickými koloniemi Řeků, Bulharů, Arménů a Židů. Turecko mělo zaplatit Rusku válečné kontribuce sedm milionů rublů, jež však ruský vyjednaváč kníže Alexandr Andrejevič Bezborodko (1747–1799), jeden z architektů ruské zahraniční politiky, jménem ruské říše velkoryse odmítl. Finanční záležitosti osmanské říše totiž i bez toho spěly ke krachu.

Tak byla završena další fáze Východní otázky. Válka z let 1787–1792 nepřinesla, přes velké plány Ruska a Rakouska, žádnou změnu v jejím řešení. Byla to nicméně poslední válka, v níž nehrál významný faktor některý z balkánských křesťanských národů. Drahocenné zkušenosti a sebevědomí ale získali během této války především Srbové, a to se projeví již o deset let později, před prvním srbským povstáním, v němž se Srbové objeví jako samostatný faktor v rozvoji Východní otázky. Od této doby se národně revoluční faktor stane trvalou součástí tohoto velkého historického komplexu.

